

Aida Abadžić Hodžić - Antonija Mlikota

Selman Selmanagić – „balkanski Le Corbusier“

Aida Abadžić Hodžić
Katedra za historiju umjetnosti
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkoga 1
BA - 71 000 Sarajevo

Antonija Mlikota
Odjel za povijest umjetnosti
Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
HR - 23 000 Zadar

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljen / Received: 10. 1. 2014.
Prihvaćen / Accepted: 3. 4. 2014.
UDK: 72 Selmanagić, Selman
72.038.16(430)

This paper presents new facts, hitherto unpublished in Croatia, concerning the life and work of Selman Selmanagić, the well-known Berlin architect, designer and professor. The life of this successful Bosniak was saturated with influences from the various cultures and communities in which he lived, studied and worked. He was born in Srebrenica, and went to school in Sarajevo, Ljubljana and Dessau. He spent the majority of his working life in Berlin where, among other activities, he led the Department of Architecture at the Kunsthochschule for twenty years. The article focuses on his life, the development of his rich career and all of his most important achievements. It is of particular interest that he actively took part as a main consultant in the renovation project of the Bauhaus building in Dessau in 1975.

Keywords: Selman Selmanagić, Bauhaus, twentieth century, architecture, Dessau, Berlin, design

Školovanje i odlazak iz Bosne

Životni put Selmana Selmanagića¹ najbolje opisuje naslov jednog od rijetkih novinskih članaka objavljenih o njemu u poslijeratnoj Jugoslaviji: „Od stolara iz Srebrenice do dekana Visoke škole u Berlinu”.² Selman Selmanagić rođen je 25. travnja 1905. godine u Srebrenici u Bosni i Hercegovini koja je u to vrijeme bila dio Austro-Ugarske. Odrastao je u uglednoj seoskoj obitelji s jedanaestero djece. Iako je Selmanov otac bio visokoobrazovan, naime završio je pravo u Istanbulu, uglavnom se bavio poljoprivredom i lovom. Tako je i Selmanu, kada je došlo vrijeme, otac pružio priliku za školovanje.³ Upisao je četverogodišnju obrtničku školu u Sarajevu za zanimanje stolara (1919.-1923.). Šegrtski ispit položio je nakon što je odradio praktični dio u Tvornici vagona u Sarajevu.⁴ Nakon završetka školovanja mladi Selman Selmanagić vratio se u Srebrenicu.⁵ Školovanje je nastavio 1924. godine kada se upisao na *Višu obrtničku školu* u Ljubljani. Nakon

odsluženja vojne službe u Petrovaradinu, 1927. godine službeno je stekao titulu majstora stolarstva. Ponovno se vratio u Srebrenicu gdje je povremeno radio kao stolar. Težak fizički rad bio je svakodnevica Selmanagićeve obitelji. Možda ga je upravo taj težak život natjerao da poželi nešto više. Nakon četiri godine uspio je uštedjeti stotinu maraka, u Zagrebu je kupio kartu i rječnik jer nije znao ni riječi njemačkog jezika i uputio se u Njemačku.⁶

Selmanagić je očigledno znao za velik industrijski napredak koji se događao u Njemačkoj. Nije imao namjeru ostati: želio je steći iskustvo u radu sa strojevima koji bi mu olakšali stolarski posao, nešto zaraditi i vratiti se ponovno u Bosnu. Krenuo je prema Berlinu. Igrom slučaja u isti kupe u Klagenfurtu ukrcao se i jedan Nijemac, inženjer po struci, koji je govorio hrvatski.⁷ Upravo ga je taj slučaj susret doveo na Bauhaus, jer mu je spomenuti inženjer preporučio odlazak na tu školu. O Bauhausu Selmanagić do tada nije ništa znao. Njegov suputnik smatrao je da je to pravi izbor za njega.

1. Selman Selmanagić, 1985., arhiv Kunsthochschule Weissenhof, Berlin
 Selman Selmanagić, 1985, the Kunsthochschule Weissenhof archive, Berlin

Kada se s tom tvrdnjom složio i konzul Jugoslavije u Berlinu (inače poznanik njegova oca) koji mu je napisao preporuku za primitak na tu školu, Selmanagić se početkom 1929. godine zaputio u Dessau.⁸

Od zanatlije u radionici do studenta arhitekture

Prema svjedočenju Selmanagića, prije početka samog školovanja radio je u Stolarskoj radionici kako bi zaradio novac za upis. Zbog svog majstorskog znanja u oblasti stolarskog zanata u bauhausovoj radionici se „osjećao kao majstor, a druge je smatrao šegrtima”.⁹ Upisao je Pripremni tečaj 29. listopada 1929. godine s još pedeset i pet studenata iz cijeloga svijeta i prvo što im je profesor Albers rekao bilo je: „Želimo da zaboravite sve što ste prije naučili – osim obrta”.¹⁰ U svojim vježbama Albers je poticao studente da istražuju kvalitete različitih materijala (metala, drva, papira, kože...) i mogućnosti njihova korištenja. Prema riječima Albersa, temelj podučavanja o formi je izum, pronalazak (*Erfindung*) pa je, otuda, početak poučavanja o oblikovanju – proučavanje samog materijala.¹¹ Selmanagić je često navodio jedno sjećanje s Albersova Pripremnog tečaja, a u kojem se izvanredno ocrtavao način Albersova rada: Selmanagić je imao na stolu rječnik čije su se stiješnjene stranice, pričvršćene daskom, otvarale poput lepeze

kako bi olakšao i ubrzao njegovo prelistavanje. Kada je profesor Albers, u prolazu, primijetio ovu Selmanagićevu praktičnu „invenciju”, pohvalio je to kao primjer dobra poznavanja studije prirode i iskoristivosti samog materijala i istaknuo: ono što papir čini konstruktivnim jesu ekonomija, konstrukcija i forma.¹² Ta je pohvala ostavila snažan dojam na Selmana Selmanagića jer, prema njegovu sjećanju na studentske dane na Bauhausu, profesori nisu mnogo komentirali rad studenata, već su to međusobno činili studenti, kroz zajedničke rasprave i međusobno ocjenjivanje ostvarenog.

Zbog slaba poznavanja njemačkog jezika Selmanagić – kao i trideset i pet drugih studenata – nije uspješno prošao Pripremni tečaj. Ipak, posredovanjem studentskog savjeta, u kojem je bio i njegov dobar prijatelj Albert Buske,¹³ Selmanagiću je u travnju 1930. godine izdano rješenje kojim mu je omogućeno da upiše drugi semestar u Radionici za građevinarstvo (arhitekturu) kao *hospitant* „pod oštrom probom”, a to je značilo, kako je dalje stajalo u tekstu objašnjenja, da u svakom trenutku, tijekom ljetnog semestra, može biti isključen iz škole ako se stvori dojam da njegovo hospitiranje nije uspješno.¹⁴ Kako je u svojim sjećanjima na dane školovanja jednom rekao i sam Selmanagić: „Student na Pripremnom tečaju u Bauhausu nije još bio i pravi Bauhausovac”.¹⁵ Ovaj drugi, ljetni semestar 1930. godine Selmanagić je proveo u Radionici za graditeljstvo / arhitekturu (*Ausbau-Werkstatt*) koju je vodio arhitekt Alfred Arndt. U vrijeme svog studiranja na Bauhausu Selmanagić se susreo s još nekoliko studenata s prostora tadašnje Kraljevine Jugoslavije: neki od njih na ovoj su školi boravili prije, a pojedini su došli u isto vrijeme kao i on ili nešto poslije.¹⁶

Studij arhitekture na Bauhausu

Kako je često isticao u svojim sjećanjima na pedagogiju Bauhausa, najvažnije što je naučio nakon Pripremnog tečaja, a što je bilo u duhu Meyerove reforme nastavnog procesa, bilo je, prema Selmanagićevim riječima, „oblikovanje za mase, na osnovi svakodnevnih potreba ljudi”.¹⁷ Navodio je primjer vježbe oblikovanja ormara i pitanja koje im je postavio profesor A. Arndt u radionici u drugom semestru: „Što se stavlja u taj ormar?” i objašnjenja da se u svakoj fazi oblikovanja moraju kretati od ideje cjeline, od stvarnih potreba korisnika i funkcije predmeta, a ne od oblikovnih detalja.¹⁸ „Nakon što sam izradio jedan ormar, postao sam Bauhausovac”, zabilježio je Selmanagić i kada je usvojio ovaj, temeljni princip mišljenja pri oblikovanju, tada se mogao suočiti s najrazličitijim zadacima koje je u budućnosti i

obavljao: izgradnjom stambenih objekata, urbanističkim projektiranjima, nacrtima tvorničkih, sportskih i zdravstvenih objekata, projektiranjem izložbenih hala, dizajnom namještaja itd. Metoda oblikovanja bila je uvijek ista i polazila je od potreba i mogućnosti ciljanih korisnika, bez obzira na to je li se radilo o oblikovanju pepeljare ili kuće, kako je to slikovito rekao jednom prilikom Selmanagić, podsjećajući na riječi Gropiusa da „onaj tko zna projektirati jednu stolicu, taj zna projektirati i kuću”.¹⁹

U drugom semestru Selmanagić je pohađao nastavu i kod profesora Paula Kleea koji je na njega ostavio snažan dojam i od kojega je dobio pohvale za svoj način crtanja i mišljenja kroz crtež. Na jednom satu crtanja akta profesor Klee je Selmanovu kolegi iz Čehoslovačke, koji je diplomirao na Likovnoj akademiji i kojeg je Selmanagić smatrao odličnim crtačem, istaknuo upravo primjer

Selmanagićeva crteža kao uzor koji treba slijediti, što je izazvalo veliko iznenađenje kod Selmanagića.²⁰ Kako je Selmanagić istaknuo u svojim sjećanjima, on nije razumio što je profesor Klee tada rekao pa mu je kolega to preveo. Njegovu čuđenju nije bilo kraja u pokušaju da shvati o kakvoj se to školi radi kad je čuo da netko treba učiti od njega crtati, jer on sam, kako je smatrao, nije bio dobar crtač. Nakon povratka sa školovanja Selmanagić je među školskim vježbama i radovima imao u svojoj osobnoj arhivi i nekoliko grafika Paula Kleea koje je nabavio tijekom godina u Dessauu.²¹ Kraj tog semestra označio je i kraj direktorskog mandata profesora Hannesa Meyera. Naime, Meyer je dobio otkaz na Bauhausu 1. kolovoza 1930. godine nakon serije članaka objavljenih u desničarskim listovima, koji su ukazivali na sve otvoreniju marksističku orijentaciju škole te nakon susreta Meyera s gradonačelnikom Dessaua i predstavnicima savjeta škole,

2. Selman Selmanagić (prvi s lijeva) sa studentima Bauhauusa, Bauhaus Dessau, Osobni arhiv obitelji Selmanagić, Berlin
Selman Selmanagić (first on left) with Bauhaus students, Bauhaus Dessau, Personal archive of the Selmanagić family, Berlin

a u kojima je Meyer bio oštro optužen da nije uspio staviti pod kontrolu takav razvoj situacije i trend k nedopustivoj politizaciji škole.²² Komunistička ćelija postojala je u Bauhausu već od 1927. godine i broj njenih članova stalno je rastao, a izvjesno je da su Ivana Tomljenović²³ i Selman Selmanagić²⁴ pripadali komunističkoj ćeliji od samog početka svog studija.

Druga godina studija na Bauhausu

Selmanagić je započeo studij upravo u vrijeme Meyerova radikalnog i programatskog zaokreta Bauhausu od elitističke arhitekture majstorskih kuća u Dessauu prema serijskoj proizvodnji za šire krugove korisnika, a jedan od gostujućih profesora bio je tijekom Meyerova mandata Hermann Duncker koji je predavao osnove marksizma i dao uvid u osnove planske

ekonomije.²⁵ To je potaknulo studente komunističke orijentacije na detaljnije izučavanje ovih pitanja koja će praktično usavršavati nešto kasnije, na seminaru *Urbanizam* kod profesora Hilberseimera, a u okviru aktivnosti tzv. *Studentskog kolektiva*. Prema svjedočenju samog Selmanagića, na njega je osobit dojam ostavilo gostovanje češkog predavača Karela Teigea od kojega je usvojio ne samo ustrajavanje na značaju kolektivnog rada u projektima nego i nadilaženje razumijevanja arhitekture kao isključivo „vizualnog fenomena” (Teigeovim riječima: „protiv diktature oka”), što je u vrijeme Teigeova gostovanja u Bauhausu koincidiralo s polemikom koju je tih godina ovaj profesor vodio s Le Corbusierom o pitanju uloge i značaja arhitekture.²⁶ Zahvaljujući široku polju interesa, između ostalog i za predavanja iz psihologije forme kod profesora Karlfrieda Grafa Dürckheima koja je Selmanagić slušao tijekom trećeg, četvrtog i petog semestra, kao i zbog njegova

3. Obiteljska kuća u Zvorniku u izgradnji koja je trebala biti dokaz ocu o stečenim znanjima i vještinama kako bi mu nastavio plaćati školovanje, Osobni arhiv obitelji Selmanagić, Berlin

Building of the family house at Zvornik. The house was to provide evidence that Selman acquired the knowledge and skills necessary for its construction so that his father would continue to pay his tuition fees, Personal archive of the Selmanagić family, Berlin

4. Model kuće za više obitelji u Jeruzalemu 1937., Osobni arhiv obitelji Selmanagić, Berlin

Model of a house for more than one Jerusalem family in 1937, Personal archive of the Selmanagić family, Berlin

ranijeg afiniteta prema predavanjima Kandinskog i Kleea, Selmanagićev funkcionalizam nije u konačnici bio jednostran, utilitaristički program, već prije metoda koja je upućivala upravo na ključnu funkciju sinestetičkih doživljajnih elemenata pri percepciji i oblikovanju. Na temelju predavanja profesora Dürckheima i njegova učenja o „*doživljenom prostoru*”, Selmanagić je trajno usvojio značaj činjenice o jedinstvu naših doživljaja u percepciji određenog prostora i značaj primjene tog iskustva u budućim projektima planiranja i oblikovanja.²⁷

Sve do četvrtog semestra Selmanagić je samostalno financirao svoje školovanje novcem koji je zaradio radeći u Bauhausovoj stolarskoj radionici. Međutim, kako je nakon određenog vremena potrošio sav uštedeni novac, Selman se obratio ocu za financijsku potporu u mjesečnom iznosu od pedeset maraka, a kako bi tu molbu „osnažio”, zamolio je jednog *kadiju* da njegovu ocu dostavi pismenu potvrdu o tome da se njegov sin, Selman, školuje za arhitekta. Otac se, pak, želio i sam uvjeriti u stečena znanja i sposobnosti svoga sina te je svoju financijsku pomoć uvjetovao zahtjevom da Selman samostalno projektira i vodi gradnju nove obiteljske kuće na njihovu imanju nedaleko od Zvornika. Puna tri mjeseca Selman je pripremao nacrt, ali i samostalno rješavao pitanja statike, kao i sva ostala pitanja koja će se javiti tijekom gradnje jer radna snaga s kojom se susreo na gradilištu nije bila u stanju „čitati” složene arhitektonske planove.²⁸ Prema rijetkim sačuvanim fotografijama ove

kuće te prema opisu njena tlocrta, po sjećanjima članova obitelji Selmanagić, bila je riječ o jednokatnoj kući sasvim atipičnoj za taj kraj jer je imala ravan krov, a iznad prostorije namijenjene za dnevni boravak u prizemlju nalazila se velika terasa.²⁹ U podrumskim prostorijama bila je kotlovnica, ostava i praonica rublja. Kroz određene formalne elemente (upotreba ravna krova, naglašena ritmika čistih, kubičnih formi) i način artikulacije prostora (otvorenost interijera posredstvom velike terase prema dvorištu i time dinamična sinteza unutrašnjeg i vanjskog prostora) Selmanagić je, u ovom svom prvom, samostalnom projektu, vrlo uspješno iskazao usvojena znanja o modernoj arhitekturi. Istovremeno, ovim je projektom zaslužio i očevu potporu za nastavak studija.³⁰

Završni semestri na Bauhausu

Kada je svome profesoru Hilberseimeru, na početku sljedećeg semestra pokazao projekt, profesor ga je pohvalio komplimentom da je Selmanagić „*balkanski Le Corbusier*” („*Le Corbusier des Balkans*”).³¹ Kuća nedaleko Zvornika iz 1931. godine jedini je njegov realizirani projekt iz bauhausovskog perioda. Osim te kuće, mnogo kasnije, 1967. godine, projektirao je dvojnu obiteljsku kuću u Srebrenici za svoju braću Nedžada i Hasana.³² Ostali projekti bili su rezultat sudjelovanja na različitim natjecanjima ili su ostali tek idejni projekti, kao što je

5. Serijski namještaj Selmana Selmanagića za dnevnu sobu, Deutsche Werkstätten WEB, Dresden-Hellerau (a); Klupske prostorije, Upravna akademija, Forst Zinna, 1947.-1950. (b); Osobni arhiv obitelji Selmanagić, Berlin

Mass-produced furniture designed by Selman Selmanagić for the living room of the Deutsche Werkstätten WEB, The Dresden-Hellerau (a); Club chambers, The Verwaltungsakademie Forst Zinna, 1947-1950 (b); Personal archive of the Selmanagić family, Berlin

to bio slučaj sa fiktivnim projektom radničkog naselja u Dessauu (*Junkers-Siedlung*) iz 1932. godine.³³ Naselje je bilo planirano za 20.000 stanovnika i njegovoj realizaciji prethodila je iscrpna znanstvena analiza koja je uključivala, uz proučavanje tehničkih, ekonomskih i ekoloških parametara te planiranih troškova realizacije i održavanja, i detaljnu sociokulturnu analizu životnih navika stanovnika kako bi se, u realizaciji ovog planskog naselja zamišljenog kao život u zajednici (komuni), odgovorilo svim potrebama njegovih korisnika.³⁴ Prema riječima Selmanagića, u to su vrijeme on i njegovi kolege iz *Studentskog kolektiva* bili fascinirani radom i metodama sovjetskih arhitekata, a osobito planiranom ekonomijom i programom moskovskih Visokih umjetničko-tehničkih radionica *Vkhutemas* (*Высшие художественно-технические мастерские Vysshiye Khudozhestvenno-Tekhnicheskiye Masterskiye*)³⁵ iz 1920. godine na kojima su predavala ključna imena ruske avangarde i u kojima se, nekako paralelno s formiranjem Bauhauusa, težilo sintezi umjetnosti i industrijskog razvoja. Iskustvo koje je stekao radeći u *Studentskom kolektivu*, kao način timskog rada i stvaranja optimalna okvira za život, rad i slobodno vrijeme radnika u komunističkom društvu, bit će vrlo korisno za kasnije Selmanagićeve projekte, osobito u timu poslijeratne obnove Berlina, u projektima Schwedta, *Hohenschönhausena* (u Berlinu), kao i u nastavi i radu sa studentima *Visoke umjetničke škole Weißensee* u nekadašnjem Istočnom Berlinu.³⁶

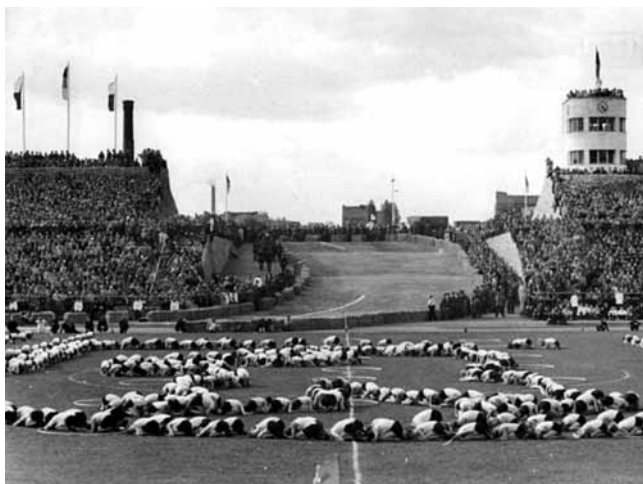
U svom prisjećanju na način rada na seminaru kod profesora Miesa van der Rohea, Selmanagić je ispričao anegdotu: ovaj mu je profesor, nakon što se Selmanagić već smatrao „zrelim” projektantom s nekoliko značajnih idejnih projekata, između ostalih i onim bolničkog kompleksa za *Junkers-Siedlung* iz prethodnog semestra, rekao da dizajnira metlu za čišćenje. Na veliko Selmanagićevo iznenađenje, profesor mu je rekao da i sâm na tome radi već pola godine i da problem još nije uspješno riješio, a vođen je prizorom čistačice koja, na koljenima, pokušava očistiti prašinu što se zavukla u uglove prostorije.³⁷ Upravo je preko ovakvih zadataka Selmanagić spoznao socijalne elemente dizajna i arhitekture u kojima uvijek u središtu mora biti korisnik i potrebe čovjeka; to će mu poslije biti od iznimne važnosti kada bude radio kao dizajner namještaja za *Deutsche Werkstätten u Hellerauu* i kada je shvatio da je dobro dizajnirana stolica ne samo ona u kojoj čovjek udobno sjedi već i ona koja olakšava njegov rad.³⁸

Završetak studija arhitekture i prvi poslovi

Tijekom studija studenti su se često prijavljivali i nastojali sudjelovati na različitim arhitektonskim natjecanjima, bilo samostalno bilo kao članovi Bauhasova tima jer su time, između ostalog, zarađivali dodatna sredstva za nastavak školovanja. Tijekom svoga školovanja Selmanagić se prijavio na dva takva

međunarodna natječaja: za projekt sanatorija i škole u nekadašnjoj Čehoslovačkoj te za projekt Doma kulture u Zemunu (1931).³⁹

U dokumentima izdanim uz diplomu Selmana Selmanagića navodi se da je njegov trogodišnji studij okončan 15. srpnja 1932. godine, a diploma pod rednim brojem 100⁴⁰ izdana mu je 15. kolovoza 1932. godine s potpisima Miesa van der Rohea, u svojstvu ravnatelja škole, i arhitekta Ludwiga Hilberseimera, kao voditelja *Odjela za arhitekturu (Bau/Ausbauabteilung)*. Za Meyerova mandata izdane su i prve diplome Bauhausa, a do kraja djelovanja škole (1933.) izdane su ukupno 133 diplome.⁴¹ Naime, iako se u diplomi navodi da je Selmanagić svoje školovanje završio prije preseljenja škole iz Dessaua u Berlin, u arhivi obitelji Selmanagić u Berlinu nalazi se i fotografija sa seminara kod profesora Miesa van der Rohea na kojoj su, u nastavnom procesu, predstavljeni profesor Mies, Selman Selmanagić i još jedan student. Na poleđini te fotografije Selman je zapisao: Berlin, 1933., lijevo: Mies van der Rohe/ desno: Selman Selmanagić/ u sredini: Bormann⁴², što potvrđuje da je Selmanagić još neko vrijeme ostao u kontaktu sa školom i nakon diplomiranja i njena preseljenja u Berlin, u jesen 1932. godine. To potvrđuje i podatak iz njegove radne knjižice u kojoj se navodi, u kategoriji „Stručno usavršavanje”, da se školovao u Dessauu i Berlinu od listopada 1929. do travnja 1933. godine.⁴³ Dakle, svoj boravak u Berlinu, Selmanagić je zaključio tri mjeseca prije definitivnog zatvaranja škole, u srpnju 1933. godine. U njegovoj biografiji navodi se podatak da je tijekom 1933. godine radio kao suradnik-crtičar u arhitektonskom uredu Waltera Gropiusa, surađujući na

6. Stadion Walter Ulbricht 1955. godine, foto: Junge, Peter Heinz, Das Bundesarchiv online, Berlin

The Walter Ulbricht Stadium of 1955, photo: Junge, Peter Heinz, Das Bundesarchiv online, Berlin

7. Selman Selmanagić sa studentima na Kunsthochschule Weissensee, Berlin, Osobni arhiv obitelji Selmanagić, Berlin

Selman Selmanagić with his students at the Kunsthochschule Weissensee, Berlin, Personal archive of the Selmanagić family, Berlin

pripremi planova o razvoju Berlina za Međunarodni kongres arhitekture – CIAM 1933. godine u Ateni.⁴⁴ Vjerojatno mu je boravak u Gropiusovu ateljeu, nakon prestanka pohađanja škole, istovremeno omogućavao zaradu, ali i ostanak u Berlinu te kontakt s profesorima i kolegama iz Bauhausa.

Odlazak na Bliski Istok

Nakon tog kratka zaposlenja Selman Selmanagić kao i većina bauhausovaca u to vrijeme 1933. godine napušta Njemačku i vraća se kući, u Jugoslaviju. Mladi inženjer arhitekture pokušao je naći posao najprije u Sarajevu, a poslije u Zagrebu i Beogradu, ali bez uspjeha.⁴⁵ Iz tog perioda važno je istaknuti njegovo sudjelovanje na Natječaju za novu zgradu Državne štamparije Kraljevine Jugoslavije. Osvojio je četvrto mjesto, a projekt je otkupilo tadašnje *Ministarstvo prosvete*. Projekt je sadržavao dvanaest crteža pod geslom *Prostor i svetlost*.⁴⁶ S novcem od otkupa Selmanagić je otputovao u Istanbul, ondje se zaposlio u arhitektonskom birou Seyfija (Nassih) Arkana (1903.-1966.), tada vrlo utjecajna turskog arhitekta i nekadašnjeg studenta Hansa Poelziga u Berlinu. Selmanagić je u Tursku stigao u dinamičnim godinama tada još mlade kemalističke Republike, u vrijeme reformi društvenog, političkog i kulturnog života, koje su bile obilježene naglašenim otvaranjem vrijednostima Zapadne kulture i oblikovanjem slike napredne i suvremene Turske. U to su vrijeme, kasnih dvadesetih i ranih tridesetih godina 20. stoljeća, u

Tursku bili pozvani, od strane vlade, brojni njemački arhitekti kako bi projektirali nove urbanističke planove za veće gradove i brojne zgrade državne administracije, reprezentativne hotele i rezidencijalne objekte, škole i bolnice. Upravo u arhitekturi i urbanizmu kemalističke elite prepoznale su snažan simboličkoznačenjski potencijal promoviranja tih novih ideja.⁴⁷ Iako je vrijeme Selmanagićeva boravka u Seyfijevu ateljeu (do ožujka 1934. godine)⁴⁸ odgovaralo periodu uspona Seyfijeve karijere i brojnim priznanjima i javnim narudžbama,⁴⁹ Selman Selmanagić svoj je boravak u tom ateljeu, u pismu svome bauhausovskom prijatelju Haji Roseu, ocijenio nezanimljivim.⁵⁰

U tom periodu dosta je putovao. Nakon Turske posjetio je Siriju, Grčku, Jordan, Bugarsku, Palestinu i Egipat. U potrazi za poslom otišao je u Palestinu i radio u gradovima Haifi, Tel Avivu i Jeruzalemu, te je kraće vrijeme surađivao u ateljeu uglednog arhitekta i urbanista Richarda Kauffmanna.⁵¹ Vrijeme boravka Selmana Selmanagića u Palestini vrijeme je britanskog mandata nad ovom zemljom, a ono je započelo u prosincu 1917. godine i trajalo do 1948. godine. U tom periodu Jeruzalem je doživio transformaciju u moderan administrativni, politički, vjerski i kulturni centar. Kako se može pročitati na zaglavlju pisma adresirana prijatelju Haji Roseu, Selman je sredinom 1930-ih stanovao u Rahaviji, mondenu „zelenom predgrađu” Jeruzalema u koje su, u velikom broju, tridesetih godina 20. stoljeća doselili Židovi iz Njemačke pa je Rehavija dobila nadimak „pruskog otoka u orijentalnom moru”. To vrtno predgrađe projektirao je upravo Richard Kauffmann

kao niz individualnih, obiteljskih kuća s vrtom, u bauhausovskoj tradiciji, ali s malenim krovovima iznad prozora i vrata kao zaštitom od jake sunca. Tako je Kauffmann, na adresi Balfour br. 3, projektirao vilu u tradiciji Bauhauusa s čistim geometrijskim volumenima, ravnim krovovima i bez fasadne dekoracije za imućnu obitelj Aghion iz Egipta (1936.-1938.), a ta je obitelj kasnije kuću ustupila jugoslavenskom kralju Petru II. u egzilu. Danas je ta kuća službena rezidencija izraelskog predsjednika vlade. Na broju 6, u istoj ulici živio je i ugledni arhitekt Erich Mendelsohn.

Radeći u arhitektonskom birou Richarda Kauffmanna, Selmanagić je uglavnom surađivao na projektima privatnih kuća i vila te na dizajnu namještaja i interijera.⁵² Samostalno je projektirao nekoliko trgovina, apartmana i obiteljskih kuća.⁵³ Richard Kauffmann bio je jako zadovoljan njegovim radom, kako stoji u pismu preporuke, te je posebno istaknuo da je Selman Selmanagić „suradnik na kojeg se može računati”. Prema Selmanagićevim riječima, Richard Kauffmann otpustio ga je kada je saznao da je musliman, što je bilo protivno tadašnjoj imigracijskoj politici koja je favorizirala zapošljavanje mladih, školovanih židovskih intelektualaca koji su tih godina sve brojnije naseljavali tadašnju Palestinu.⁵⁴ Sljedeće dvije godine Selmanagić je nastavio raditi u Jeruzalemu, a od 1937. godine kao samostalni arhitekt. Radio je projekte za banke, tvornicu namještaja i stambeni blok od sedam stanova za muslimansku zajednicu te uređenje caffee Tabor, omiljenog okupljališta intelektualne imigracije. Jeruzalem je napustio 1938. godine i otputovao u Italiju.

8. Aula škole u vrijeme izgradnje 1956., arhiv Kunsthochschule Weissensee, Berlin (a); aula nakon renoviranja 2012., foto: Philip Lohhoefener, „Bauwelt”, Berlin (b)

The lobby of the school while being built in 1956, archive of the Kunsthochschule Weissensee, Berlin (a); the lobby after the 2012 renovation, photo: Philip Lohhoefener, „Bauwelt”, Berlin (b)

Filmski arhitekt i antifašist

Sljedeće godine vratio se u Berlin gdje je našao posao kao slobodni suradnik kod Egona Eiermanna. Suradivao je na projektima za Tvornicu aviona u Veltenu, krematorij Grieneisen i Vatrogasnu tvornicu u Apoldi – Thüringen. Iako je Eiermann bio iznimno zadovoljan Selmanagićevim radom, Selman je, na žaljenje svoga poslodavca, morao napustiti njegov atelje budući da su nove narudžbe isključivale angažiranje stranaca.⁵⁵ Prema onome što je spominjao u svojim razgovorima i prema kazivanju njegove obitelji, razlog Selmanagićeve povratka u Njemačku bio je, ustvari, poziv drugova iz komunističke ćelije oformljene još u Bauhausu, prije svega Alberta Buskea, da se vrati kako bi zajedno organizirali aktivnosti antifašističkog otpora.

U travnju 1939. godine, neposredno nakon prekida rada u Eiermannovu ateljeu, počeo je raditi kao arhitekt u studijima UFA-e (*Universum-Film Aktiengesellschaft*)⁵⁶, a nešto kasnije u filmskom studiju u Potsdam-Babelsbergu pokraj Berlina. Do kraja rata radio je u filmskim studijima kao filmski arhitekt. Uz scenografiju za filmove radio je projekte za izgradnju i adaptaciju kinodvorana.⁵⁷ U potvrdi koju je potpisao u srpnju 1945. godine kipar i arhitekt Walter Haag navodi se da je Selmanagić od zime 1942. do ljeta 1945. godine bio suradnik UFA-Filma na sljedećim filmskim projektima: *Familie Buchholz*, *Neigungsehe*, *Zum König von Portugal* i *Potsdam*.⁵⁸

Obnova Berlina i dizajnerska rješenja

Nakon završetka Drugoga svjetskog rata dobio je posao u Općini Groß-Berlin u Odjelu za urbano planiranje na području kulturnih i sportskih građevina i upravljanja kulturnom baštinom, te je radio kao suradnik na Scharounovu planu obnove Berlina. Danas je manje poznata činjenica da je upravo Selmanagić – zbog svoje iznimne sposobnosti posredovanja – zaslužan što su zaštićene od rušenja pojedine, u ratu vrlo stradale građevine koje su se našle u ruskoj zoni grada, poput Schinkelove *Neue Wache* i berlinske katedrale, za koje je Selmanagić uspio uvjeriti ruskog generala Besarina da je riječ o značajnim arhitektonskim djelima.⁵⁹ Susret sa Scharounom bio je njihov prvi susret nakon oslobođenja grada, iako su se tijekom ratnih godina susretali na ilegalnim sastancima „degeneriranih arhitekata” (*entarteten Architekten*), na kojima su sudjelovali i Max Taut te Selmanovi kolege s Bauhauusa, Wils Ebert i Hubert Hoffmann.

U prvim poslijeratnim mjesecima Selmanagić je sudjelovao i u obnovi pojedinih dijelova Humboldt Univerziteta, ponajprije u dizajniranju imobilija kao što

9. Selman Selmanagić, crtež Paul Rosie 1970. godine, Bauhaus-Archiv, Museum für Gestaltung, Berlin

Selman Selmanagić, drawing by Paul Rosie, 1970, Bauhaus-Archiv, Museum für Gestaltung, Berlin

su stolice i zidne ploče na *Institutu za patologiju i sudsku medicinu*.⁶⁰ Naime, već od 1945. godine Selmanagić je postao arhitekt kuće *VEB Deutsche Werkstätten Dresden-Hellerau* (zajedno s Franzom Ehrlichom), zadužen za proizvodnju kvalitetna serijskog namještaja. Iako su partijski čelnici namještaj koji su dizajnirali Selman Selmanagić i Franz Ehrlich prozvali kubističkim i nepoželjnim, on je vrlo brzo stekao iznimnu popularnost. Početkom šezdesetih nastao je pravi *boom* u proizvodnji namještaja iz Helleraua, pa su se pojavile reklamne kampanje u kojima je navedeno da se svake dvadeset i jedne minute proizvede jedna dnevna soba. Najveću popularnost stekao je upravo namještaj za dnevnu sobu *Intecta*; kauč koji se pretvara u krevet i takozvani *regal* – multifunkcionalan zidni ormar.⁶¹ Takva vrsta namještaja stekla je brzo popularnost i u ostalim zemljama Istočnog bloka, pa i u bivšoj Jugoslaviji u kojoj je gotovo svako kućanstvo imalo neku vrstu regala i barem jedan primjerak vrlo popularnih kauča-kreveta.

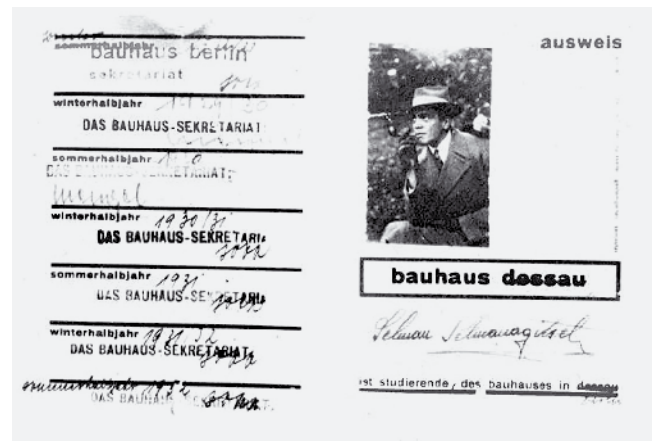
U projekte izgradnje i unutrašnjeg uređenja u godinama neposredno nakon Drugoga svjetskog rata ubrajaju se projekti partijske Visoke škole *Karl Marx* u Berlin-Kleinmachnowu (1946.-1950.) te Upravne akademije u Forst Zinni (1947.-1950.). Selmanagić je dizajnirao i radnu sobu za tadašnjeg premijera Njemačke Demokratske Republike Otta Grotewohla.⁶² Jedan od najzahtjevnijih projekata njegove karijere, koji je dovršio u rekordnu roku od tek nekoliko mjeseci i uz velike fizičke napore, bio je svakako projekt *Walter Ulbricht stadiona* – *Stadion der Weltjugend* u Berlinu (1950.). Selmanagić je osobno nadgledao izgradnju stadiona jednostavnih, čistih formi izvedenih u betonu, s djelomično kamenom oblogom zidova.

Jedan od značajnijih projekata bio je projekt uređenja fasada i dizajn interijera za trgovinu *Konsumtextil-Verkausstelle* u Berlin-Weissensee 1951.-1952. godine. Sličan projekt izveo je u suradnji s Lotharom Neumannom 1969. godine kada su zajedno izgradili i dizajnirali *Cafe Venus* u Berlinu.

Pedagoški rad

Selman Selmanagić oženio se 1949. godine Emirom r. Hadžibašćaušević, tada studenticom arhitekture podrijetlom iz Sarajeva, a u listopadu 1950. godine Selmanagić je dobio državljanstvo DDR-a i postao profesorom arhitekture na *Visokoj umjetničkoj školi* (tada *Visokoj školi za primijenjene umjetnosti / Hochschule für angewandte Kunst*) Berlin-Weißensee, utemeljenoj 1947. godine u tadašnjem Istočnom Berlinu, na kojoj je ostao do svoga umirovljenja 1970. godine i u kojoj je nastojao očuvati živom tradiciju Bauhauusa i u okvirima tadašnjeg DDR-a. Uz njegov dugogodišnji pedagoški rad na toj školi važno je istaknuti da je upravo Selman Selmanagić 1956. godine izradio projekt za dogradnju te škole u suradnji s Peterom Flierlom. Sa studentima i kolegama radio je na brojnim projektima; jedan od važnijih, a možda i najzahtjevniji bio je projekt obnove i izgradnje Schwedta na Odri, kompleksan i složen projekt novog naselja za 12 tisuća stanovnika. Komisija za urbanizam i arhitekturu Ministarstva graditeljstva odobrila je 1960. godine Selmanagićev projekt za izgradnju Schwedta na Odri. Poslije se od njegova projekta odustalo jer mu se predbacivalo da s jedne strane njegov projekt nema standardne građevne elemente koji predstavljaju duh socijalističke solidarnosti, a s druge strane zbog velikih troškova gradnje i planiranog rušenja starijih građevina koje su bile u dobrom stanju.⁶³

Šezdesetih godina odlazi na brojna studijska putovanja u Sovjetski Savez, Zapadnu Njemačku, Čehoslovačku, Mađarsku i Austriju. Također je važno istaknuti njegov angažman u dizajnu izložbenih paviljona Istočne Njemačke. Selman Selmanagić čak je dvadeset godina (od 1946. do 1966. godine) bio zadužen za oblikovanje i predstavljanje Istočne Njemačke na međunarodnim i nacionalnim izložbama i sajmovima. Za života je dobio brojna visoka državna priznanja za zasluge na državnoj razini.⁶⁴ Iako je 1970. otišao u mirovinu, profesor Selmanagić nastavio je predavati kao gostujući profesor na *Tehničkom fakultetu u Grazu* te je održavao brojna gostujuća predavanja diljem Europe, između ostalog i u Zagrebu i Sarajevu. Posebno je zanimljivo da je 1975. zajedno s prof. Konradom Püschelom radio na

10. Osobna iskaznica Selmana Selmanagića za vrijeme studija na Bauhausu, arhiv obitelji Selmanagić, Berlin

Selman Selmanagić's ID card during his study at Bauhaus, Selmanagić family archive, Berlin

obnovi Bauhausove zgrade u Dessauu, i to kao glavni konzultant. Tako se igrom sudbine četrdeset i tri godine poslije stolar iz Srebrenice, „balkanski Le Corbusier“, kako ga je nazvao Hillberseimer, vraća u Dessauu. Nekadašnji stolar u radionici Bauhauusa, a sada etabliran arhitekt i profesor dobio je priliku i čast vratiti staroj, zapuštenoj i zanemarenoj zgradi njezin stari sjaj. Poput velika broja bauhausovaca i Selmanagić je ostao u kontaktu s Walterom Gropiusom. Osobno mu je u pismu javio sretnu i dugo čekanu vijest o obnovi Bauhausove zgrade, što je Gropiusa izuzetno razveselilo.⁶⁵ Često je s njim putem pisama komentirao organizaciju nastave, arhitekturu, tražio savjet ili iznosio svoje stavove o određenoj temi. Selmanagić je kao priznat profesor i arhitekt korespondirao i surađivao i s drugim značajnim arhitektima i pedagozima svog vremena poput Richarda Neutre, Marta Stama i drugih.⁶⁶ Nakon Drugoga svjetskog rata Mart Stam osnovao je u Istočnom Berlinu *Institut za industrijski dizajn* pri Fakultetu primijenjenih umjetnosti u Berlin-Weissensee, u kojem je okupio umjetnike i dizajnere, poput dizajnerice iz Bauhauusa Marianne Barandt koja je na Institutu radila kao predavačica i dizajnerica.⁶⁷ Estetika i nasljeđe Bauhauusa bili su dobrodošli u Istočnoj Njemačkoj neposredno nakon rata jer su sovjetske vlasti težile zatiranju umjetnosti i arhitekture s nacionalnim elementima.⁶⁸ Uz Marta Stama, Mariannu Brandt, Selmana Selmanagića u Istočnoj Njemačkoj djelovao je i bivši bauhausovac Franz Ehrlich koji je aktivno sudjelovao u planiranju obnove Dresdenu, Hubert Hoffmann koji je pokušao ponovno otvoriti Bauhaus u Dessauu, kao i Horst Michel koji je u Weimaru osnovao Institut za dizajn interijera pri Fakultetu za arhitekturu i građevinarstvo.⁶⁹ U Burgu

koji je osnovao poznati industrijski dizajner Karl Müller djelovao je bauhausovac Walter Funkat.⁷⁰ U kasnijim godinama *Burg* će postati važna dizajnerska institucija u Istočnoj Njemačkoj.⁷¹ Nasljeđe i estetika Bauhauusa počela se početkom pedesetih, od strane komunističkih vlasti, odbacivati kao nepoželjna, kozmopolitska, a samim time zapadnjačka i narodu strana. U umjetnosti, a osobito u arhitekturi radi se velik zaokret prema estetici koju će radnici i seljaci moći razumjeti te onoj koja je trebala zadržati socijalističku formu, a u likovnom oblikovanju imati uzore u prošlosti. Na udaru kritike našao se i dizajn namještaja koji je proizašao iz *Deutscher Werkstätten* u Hellerau, odnosno dizajnerska rješenja Selmana Selmanagića i njegovih kolega jer ih se smatralo *formalističkim* odnosno bauhausovskim.⁷²

Odlazak Obnovitelja Bauhauusa

Selman Selmanagić ostao je dugi niz godina manje-više nepoznat u široj stručnoj javnosti. Ovo kratko razmatranje njegova života i analiza njegova rada

tek je početak istraživanja o životu ovoga slavnog Bauhausovca. U Berlinu se, primjerice, njegov rad i pedagoško djelovanje nije zaboravilo, tako da je na njegov 80. rođendan organizirana izložba i niz predavanja. Na sličan način je u organizaciji Visoke škole za primijenjenu umjetnost u Berlin-Weißensee obilježena i stogodišnjica njegova rođenja 2005. godine, a početkom veljače 2012. godine otvorena je obnovljena aula škole Weissensee koju je, u projektu proširenja škole pedesetih godina prošlog stoljeća, u zajedničkom radu sa svojim studentima projektirao upravo Selman Selmanagić.⁷³ Kao voditelj arhitektonskog odjela na spomenutoj školi, Selmanagić je ostao zabilježen i na jednom panou, na reljefnoj dekoraciji ulaza u školu, kako se, s neizbježnim šeširom na glavi, oslanja rukom na zgradu škole i promatra rad svojih studenata. Nesumnjivo je Selman Selmanagić ostavio dubok trag u stručnoj i akademskoj zajednici u Berlinu i Njemačkoj. U široj javnosti, sudeći prema naslovu nekrologa u povodu njegove smrti, ostao je zapamćen kao „*obnovitelj Bauhauusa*”. Selman Selmanagić umro je 1986. godine u Berlinu.

Bilješke

¹ Biografski podatci prezentirani u ovom radu rezultat su dva neovisna istraživanja koautorica ovog teksta koja su prevedena u Njemačkoj i Bosni i Hercegovini. Istraživanjem su obuhvaćeni Osobni arhiv obitelji Selmanagić u Berlinu, dokumentacija iz Bauhaus Archiv Berlin-Museum für Gestaltung u Berlinu, Bauhaus Stiftung u Dessau-u, Online arhiv Deutsche Fotothek, arhivi obitelji Selmanagić u Srebrenici i Sarajevu te relevantna literatura. U razgovor s članovima obitelji Selmanagić i pregledom sačuvane dokumentacije Aida Abadžić Hodžić pronašla je cijeli niz novih i do sada ne objavljenih podataka, dokumenata i fotografija, osobito su dragocjene fotografije kuća koje je projektirao za članove svoje obitelji u Bosni, te projekata izvedenih u Jeruzalemu i Njemačkoj.

² DŽAVID HUSIĆ, Od stolara iz Srebrenice do dekana Visoke škole u Berlinu – Pod parolom „3L”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 22. 12. 1974., 8; ISTI, Od stolara iz Srebrenice do dekana Visoke škole u Berlinu – Zidao sam „kule u zraku”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 23. 12. 1974., 7. Riječ je pogrešnom tumačenju autora teksta jer S. Selmanagić nikada nije obnašao funkciju dekana te škole.

³ SONJA WÜSTEN, u: Selman Selmanagić, Festgabe zum 80. Geburtstag am 25. April 1985., Kunsthochschule Berlin, Beiträge, 10. 1985., 6.

⁴ DŽAVID HUSIĆ (bilj. 2), 8.

⁵ „Prvih 15. Dinara zaradio je namještajući prozore nekom Ciganinu.” DŽAVID HUSIĆ (bilj. 2), 8.

⁶ SONJA WÜSTEN (bilj. 3), 7.

⁷ DŽAVID HUSIĆ (bilj. 2), 8. Neposredno prije njegovog dolaska, došlo je do otvaranja novog odjela – *Odjela za arhitekturu* (1927.) na čelu sa Hannesom Meyerom (1889.-1954.) kao i do smjene u rukovodstvu škole koju će u vrijeme Selmanagićevog dolaska preuzeti upravo ovaj švicarski arhitekt. Nastava na Odjelu za arhitekturu trajala je najduže, čak devet semestara i to je bio najvažniji odjel škole. Meyer je insistirao na radu u tzv. „*združenim ćelijama*” (*cooperativzellen*) i formiranju tzv. „*vertikalnih brigada*” koje su činili studenti različitih godina studija i koji su prakticirali timski rad. Prvi takav veći, zajednički projekt na kojem je Meyer surađivao sa svojim studentima bio je projekt za *Saveznu školu njemačke unije radničkih sindikata* (*Bundesschule für den Allgemeinen Deutschen Gewerkschaftsbund*), u Bernau nedaleko Berlina (1928.-30.), a potom i proširivanje naselja Törten u Dessauu s tzv. kućama s balkonskim pristupom (*Laubenganghäuser*) i koje je otvoreno u

- ljetu 1930. godine, neposredno pred Meyerov odlazak sa škole. Više u: MAGDALENA DROSTE, Bauhaus 1919-1933, *Bauhaus Archiv*, Benedikt Taschen Verlag, Köln, 1990., 190-192.
- ⁸ SONJA WÜSTEN (bilj. 3), 7.
- ⁹ HEINZ HIRDINA, Selman Selmanagić über das Bauhaus, Erinnerungen von Bauhäuslern an das Bauhaus, Aufzeichnung eines Gesprächs, 1979., u: *Form und Zweck*, Fachzeitschrift für industrielle Formgestaltung 3/79, DDR-Berlin, 67-68.
- ¹⁰ U arhivu obitelji Selmanagić (dalje AOS) u Berlinu nalazi se i kopija nastavnog plana i programa za period od šest semestara, od 1929. do 1932. godine i u kojoj se također navodi sljedeće: Studiengang: entritt: 29. oktober 1929. i podatak da je upisao prvi, zimski semestar 1929./1930. godine. Na ovim podacima zahvaljujemo gdji Emiri Selmanagić, supruzi Selmana Selmanagića. Ovaj datum navodi sam Selman Selmanagić u svojim sjećanjima na dane provedene u Bauhausu, objavljenim u: HEINZ HIRDINA (bilj. 9), 67.
- ¹¹ JOSEF ALBERS, Gestaltungsunterricht, u: *Form und Zweck*, Fachzeitschrift für industrielle Formgestaltung 3/79, DDR-Berlin, 16-19.
- ¹² HEINZ HIRDINA (bilj. 9), 67.
- ¹³ HEINZ HIRDINA (bilj. 9), 67.
- ¹⁴ AOS, Berlin, Rješenje sa sjednice majstorskog savjeta održane 12. 4. 1930. Rješenje datirano: 14. 4. 1930. Hochschule für Gestaltung, Bauhaus, Dessau. U potpisu rješenja: Hannes Meyer.
- ¹⁵ „Aber, ein Vorkursler am Bauhaus war noch kein Bauhäusler.“ Citirano prema: HEINZ HIRDINA (bilj. 9), 67.
- ¹⁶ Slovenac Avgust Černigoj u Bauhaus je stigao još za weimarskog perioda, početkom 1924. godine, a Otti Berger stigla je u Dessau nešto prije Selmana, tokom ljetnog semestra 1927. godine gdje je završila Tekstilni odjel 1930. godine. Školske godine 1929./1930. Bauhaus su, pored Selmanagića, upisale još dvije studentice iz Kraljevine Jugoslavije: Ivana Tomljenović i Marija (Maša) Baranyai, a nešto kasnije (1930.) pridružio im se i Gustav Bohutinsky.
- ¹⁷ HEINZ HIRDINA (bilj. 9), 67.
- ¹⁸ Navedeno prema: HEINZ HIRDINA (bilj. 9), 68. U daljnjem dijelu teksta Selmanagić je navodio kako je morao istraživati prilikom oblikovanja ormara koje su kupovne mogućnosti ljudi koji zarađuju mjesečno u prosjeku između 150-200 DM, koliko odjeće s takvim primanjima u prosjeku posjeduju i u takvim istraživanjima on se, kao stolar, po prvi puta suočio sa sasvim novim promišljanjem principa oblikovanja, a koji je uvažavao socijalne, ekonomske i političke parametre.
- ¹⁹ HEINZ HIRDINA (bilj. 9), 68.
- ²⁰ HEINZ HIRDINA (bilj. 9), 67.
- ²¹ Nažalost, najveći dio tog arhiva, a koji se odnosi na Selmanagićeve crteže i projekte iz perioda Bauhausa, danas nije sačuvan. Vlastite crteže iz Bauhausa kao i spomenute grafike Klee-a, Selmanagić je čuvao u jednom drvenom sanduku u svojoj obiteljskoj kući. U toku Drugog svjetskog rata, u strahu da partizani ne bi pogrešno protumačili povezanost obitelji s njemačkim okupatorom zbog prisustva dokumenata na njemačkom jeziku, članovi Selmanagićeve obitelji bacili su taj sanduk u rijeku Drinu. Iz toga razloga, gotovo da i nema sačuvanih Selmanagićevih radova iz perioda školovanja u Bauhausu, (prema navodima Emire Selmanagić).
- ²² Veza između studenata i profesora u Bauhausu bila je, naime, vrlo bliska, bez naglašene distanciranosti u odnosima. Tako je profesor Hannes Meyer, prema sjećanjima Selmanagića, sa svojim studentima često objedovao u kantini ili igrao nogomet. SONJA WÜSTEN (bilj. 3), 11.
- ²³ Ivana Tomljenović bila je osobito bliska sa Naftali Rubinsteinom, jednim od najagilnijih članova ćelije koji je zbog svojih markstističkih aktivnosti bio izbačen iz škole. O uključenju Ivane Tomljenović u komunističke krugove Bauhausa, detaljnije u: LEILA MEHULIĆ, Ivana Tomljenović, zagrepčanka u Bauhausu, Muzej grada Zagreba, katalog izložbe. 30. 11. 2010. - 31. 1. 2011. Zagreb, 2010., 72.
- ²⁴ Selmanagić je bio član KPD-a od 1930. godine. Nav. prema: SIMONE HAIN, Gegen die Diktatur des Auges, Selman Selmanagić zum 100. Geburtstag, u: *Form & Zweck* 21, Berlin, 2005., 79-99. Sam Selmanagić naveo je u jednom razgovoru da ga je Albert Buske odveo krajem 1929. godine prvi puta na politički zbor komunističke partije, a 1969. godine, pred odlazak u penziju, dodijeljena mu je nagrada za četrdesetogodišnju vjernost i aktivnost u KP Njemačke. Vidjeti: DŽAVID HUSIĆ (bilj. 2), 8. Kroz prijateljstvo sa Albertom Buskeom, Isaakom Butkowim i Waldemarom Adlerom (sa ovom posljednjom dvojicom surađivat će u Studentskom kolektivu 1932.), Selmanagić je došao u kontakt s komunističkom ćelijom. Prema: Selman Selmanagić, Festgabe zum 80. Geburtstag, Kunsthochschule Berlin, 1985, 16.
- ²⁵ SIMONE HAIN (bilj. 24), 82.
- ²⁶ SIMONE HAIN (bilj. 24), 82-83.
- ²⁷ Profesor K. G. Dürckheim postao je od 1929. godine poznat kroz svoja predavanja o 'doživljenom prostoru' (Untersuchungen zum gelebten Raum). Detaljnije u: SIMONE HAIN (bilj. 24), 83.
- ²⁸ SONJA WÜSTEN (bilj. 3), 11.
- ²⁹ AOS, Berlin.
- ³⁰ Ta je kuća, nažalost, srušena 1997. godine, nakon ratnih razaranja devedestih godina prošlog stoljeća u Bosni i Hercegovini. Fotografija kuće, tijekom gradnje, nalazi se u arhivi obitelji Selmanagić u Berlinu. U potvrdi s popisom radova realiziranih tijekom studija, a koja je Selmanagiću izdana uz diplomu, s potpisom profesora Mies van der Rohe, među tzv. slobodnim radovima (odnosno koji nisu bili obavezni zadaci tokom semestra) navodi se i: „projekt i samostalno vođenje gradnje jedne samostojeće kuće” i to se vjerovatno odnosi na taj projekt. Jedini raniji projekt, a koji je bio obavezan dio nastave, u potvrdi se spominje „pod vodstvom profesora Engemanna” – „projekt za vikendice” i to je vjerovatno bilo tijekom trećeg, zimskog semestra 1930./31. godine, kada je Selmanagić primljen na Graditeljski (arhitektonski) odjel na kojem mu je prof. Engemann predavao predmete: Konstruktivni nacrti i Graditeljska i rohbau konstrukcija. AOS, Berlin.
- ³¹ SONJA WÜSTEN, (bilj. 3), 11.
- ³² Kuća je preživjela ratna razaranja i danas je koriste za stanovanje nasljednici njegove braće.

- ³³ Premda utopijski i ostvariv jedino u socijalističkom društvu, projekt naselja *Junkers* bio je najambiciozniji, timski rad koji je proveo *Odjel za arhitekturu*, a koji je, na stanoviti način, oživio duh Meyerovog vremena i predstavljao alternativu visoko estetiziranom karakteru podučavanja arhitekture na seminarima Mies van der Rohea. MAGDALENA DROSTE (bilj. 7), 216. Ta razlika u pristupu između dvojice direktora Bauhausa bila je vidljiva i kroz način imenovanja nastavnog modula. Naime, Meyer je koristio termin: „Bauen“, a Mies: „Baukunst“. O ostalim razlikama, između Meyera i Miesa, detaljnije u: MAGDALENA DROSTE (bilj. 7), 214-215.
- ³⁴ Bauhaus Archiv Berlin, Selman Selmanagić (dalje BHA, SS), pod inventarnim brojem 3482/1, u mapi pod nazivom „Projekti/Planovi“ u osobnom dosjeu Selmana Selmanagića u BHA u Berlinu čuva se izvorni nacrt ovog naselja, a kao njegovi autori navode se: Selman Selmanagić, Wilhelm Jacob Hess i Cornelius van der Linden. Nacrt je realiziran u tehnici crtež tušem, dimenzija 42,5 x 59,5 cm, sign i dat. d.d.u.wilhelm hess, 32.
- ³⁵ SONJA WÜSTEN (bilj. 3), 16.
- ³⁶ Ovo je istaknuo sam Selmanagić u razgovoru iz 1976. godine. Detaljnije u: SELMAN SELMANAGIĆ, Entwurf einer Arbeitersiedlung, *Form und Zweck*, Fachzeitschrift für industrielle Formgestaltung, 6/1976., Berlin, 31-33.
- ³⁷ HEINZ HIRDINA (bilj. 9), 68.
- ³⁸ HEINZ HIRDINA (bilj. 9), 68.
- ³⁹ SONJA WÜSTEN, (bilj. 3), 11.
- ⁴⁰ Originalna diploma i popratni dokumenti o studijskom programu nalaze se u AOS, Berlin.
- ⁴¹ MAGDALENA DROSTE (bilj. 7), 192.
- ⁴² Riječ je o studentu Heinrich-Siegfried Bormann-u.
- ⁴³ AOS, Berlin. Ovaj se podatak navodi u Radnoj knjižici Selmana Selmanagića (Arbeitsbuch Nr. 40/a 163192/3/ Sonstige Fachausbildung).
- ⁴⁴ Online arhiv Deutsche Fotothek (dalje OADF): www.deutschefotothek.de/Künstlerdokument_70123060, Selmanagic, Selman; i u: SONJA WÜSTEN (bilj. 3), 21.
- ⁴⁵ DŽAVID HUSIĆ (bilj. 2), 8.
- ⁴⁶ DŽAVID HUSIĆ (bilj. 2), 8.
- ⁴⁷ U svome tekstu „Ambiguities of Transparency and Privacy in Seyfi Arkan's houses for the new Turkish Republic“, Esra Akcan koristi za ovaj fenomen termin tzv. „inscenirane modenosti“ („staged modernity“) kako bi istaknula simboličko korištenje arhitektonskih stilova za potrebe promoviranja novih vrijednosti Atatürkove administracije. Detaljnije u: ESRA AKCAN, „Ambiguities of Transparency and Privacy in Seyfi Arkan's houses for the new Turkish Republic“, METU JFA (Journal of Faculty of Architecture, Middle East Technical University), Ankara, 2005., 25-49.
- ⁴⁸ U Radnoj knjižici Selmana Selmanagića navodi se podatak da je, kao samostalni arhitekt, boravio u Jugoslaviji i Turskoj od travnja 1933. godine do ožujka 1934. godine. Ožujak 1934. godine, kao kraj boravka u Seyfijevom ateljeu, navodi i sam Selman u svome pismu Haji iz Jerusalema, 1935. godine. Radna knjižica (Arbeitsbuch Nr. 40/a 163192) nalazi se u AOS u Berlinu. Pismo upućeno Hajo Rosi, vidjeti u: BHA S.S. Berlin, Mp 2. Pismo Selmana Selmanagića za Hajo Rose-a, 26. 10. 1935., Jerusalem (kopija, orig. u mapi Katja Rose, 11/83).
- ⁴⁹ U razdoblju nakon povratka iz Berlina, Seyfi je osvojio tri prve nagrade za projekte: Sümerbank, Općinska banka i putnička dvorana u istanbulskoj luci. Navedeno prema: ESRA AKCAN (bilj. 47), 31. Nije poznato je li i u kolikoj mjeri Selmanagić sudjelovao u navedenim projektima.
- ⁵⁰ BHA, SS, mp 2, Briefe Cit. prema: Pismo Hajo Rose-i, Jerusalem, 1. 10. 1935. godina..
- ⁵¹ O boravku i projektima Selmanagića tokom tridesetih godina 20. stoljeća u Palestini detaljnije u: AIDA ABADŽIĆ HODŽIĆ - INES SONDER, Ein komunistischer Muslim im Lande Israel, *Bauhaus 2*, Stiftung Bauhaus, Dessau, 68-75.
- ⁵² BHA, S.S., mp. 1., Preporuku Richarda Kauffmanna od 20. 4. 1935. U arhitektonskom birou Richarda Kauffmanna radio je od 12. 8. 1934. do 15. 4. 1935. Zajedno su radili na projektima kuće za dr. Jranowsky u Jeruzalemu, vile gđe. Strauss u Karmel Haifi, kuće za dr. Kruskal u Tel-Avivu, vile dr. Krojankera u Jeruzalemu, kuća za ing. Pomerantza i za ing. Ambacnea u Jeruzalemu i namještaj za kuću dr. Waldmanna u Jeruzalemu.
- ⁵³ OADF, (bilj. 44).
- ⁵⁴ DŽAVID HUSIĆ (bilj. 2), 7.
- ⁵⁵ AOS, Berlin, potvrda Egona Eiermanna izdana u Berlinu 6. 4. 1939. godine.
- ⁵⁶ AOS, Berlin, kao prva adresa UFA u radnoj knjižici navodi se: Krausenstraße 38/39. Na ovoj adresi Selmanagić je prijavljen od travnja 1939. do siječnja 1942. godine
- ⁵⁷ OADF, (bilj. 44).
- ⁵⁸ AOS, Berlin, potvrda je izdana 1. 7. 1945. godine u Berlinu.
- ⁵⁹ Prema svjedočenju Emire Selmanagić, supruge S. Selmanagića.
- ⁶⁰ Prema svjedočenju Emire Selmanagić, supruge S. Selmanagića.
- ⁶¹ RUBIN ELI, The Form of Socialism without Ornament: Consumption, Ideology, and the Fall and Rise of Modernist Design in the German Democratic Republic, *Journal of Design History*, (2006.), 19 (2), 155-168.
- ⁶² Više u: PETER HAHN, Bauhaus in Berlin: Bauten und Projekte, Bauhaus-Archiv, Museum für Gestaltung, 1995.
- ⁶³ Restaurator des Bauhauses, Zum Tod von Selman Selmanagic, *Frankfurter Allgemeine*, 4. 6. 1986. i OADF, (bilj. 44).
- ⁶⁴ Priznanje za antifašistički aktivizam (Aktivist der ersten Stunden); 1964. Medalja za zasluge DDR-a; 1970. Domovinski brončani orden za zasluge; 1979. Domovinski zlatni orden za zasluge.
- ⁶⁵ Gropius također u pismu navodi da u inozemstvu vlada veliko čuđenje zbog dosadašnjeg zanemarivanja Bauhausove građevine. BHA, S.S., Mp 2., Briefe an Selman Selmanagić, pismo Waltera Gropiusa, 9. 1.1976.
- ⁶⁶ BHA, S.S., Mp 2., Briefe an Selman Selmanagić, pismo Waltera Gropiusa 8. 8. 1966., 9. 1. 1976.; pismo Selmana Selmanagića za Waltera Gropiusa 14. 9. 1966.; pismo Richarda Neutre za Selmana Selmanagića od 9. 7. 1966.
- ⁶⁷ RUBIN ELI (bilj. 61), 155.
- ⁶⁸ THÖNER WOLFGANG, From an „Alien, hostile Phenomenon“ to the „Poetry of the Future“: on the Bauhaus Reception in East Germany 1945.-70., *GHI Bulletin supplement 2*(2005.), 115-137.

⁶⁹ RUBIN ELI (bilj. 61), 156.

⁷⁰ Burg je bio popularan naziv za Fakultet za umjetnost i dizajn u Burg-Geibchenstein u Halleu, koji je kasnije postao Visoka škola za industrijski dizajn.

⁷¹ THÖNER WOLFGANG (bilj. 68), 117.

⁷² RUBIN ELI (bilj. 61), 158; THÖNER WOLFGANG (bilj. 68), 118. Val kritika protiv estetike Bauhausa u Istočnoj njemačkoj pokrenuo je predsjednik Udruženja arhitekta Istočne Njemačke (DBA) Kurt Liebkecht. Sve što je bilo povezano s Bauhausom i CIAM-om označeno je kao formalističko i narodu strano, a

samim tim i nepoželjno, počela je kampanja protiv modernizma, rođen je soc-realizam.

⁷³ Cijeli program obilježavanja otvaranja obnovljene aule nosio je naslov „Eine Aula im Kontext“, a sve je bilo popraćeno i dokumentarnom izložbom te simpozijem (Kunsthochschule Weissensee, Berlin, 3. 2. 2012.) Posljednjih se godina, vrlo intenzivno, istražuje naslijeđe Bauhausa u tadašnjoj Istočnoj Njemačkoj i modaliteti njegove recepcije i interpretacije. Radovi sa simpozija su u pripremi za tisak (u izd. KHB Berlin i Wüstenrot Stiftung).

Summary

Selman Selmanagić – "the Balkan Le Corbusier"

Croatian scholarship is poorly acquainted with the life of the well-known Berlin architect, designer and professor, Selman Selmanagić. The enviable and lengthy career of this successful Bosniak and his exciting and dynamic life, intersecting with different cultures, certainly warrants attention, especially considering the contemporary research into the legacy of the Bauhaus tradition and the modes of its reception in Eastern Europe. Selman Selmanagić was the only Yugoslav who did his entire degree in architecture at Bauhaus. For twenty years he led the Department of Architecture at the *Kunsthochschule* in Berlin, and through his work influenced not only the education of students of architecture but of all other fields. Through his long professorial career, Selman Selmanagić marked many generations of his students and colleagues equally by promoting the idea of a single curriculum which encapsulated architecture, design, applied and decorative arts, technology and science – “totalen Architektur.” It is interesting that in the 1930s he spent some time in the Near East and that he collaborated with, among others, the studio of Richard Kauffmann in Jerusalem precisely when a significant number of his Bauhaus colleagues

emigrated to the then Palestine, and when a specific variety of European architectural modernism, and through that the Bauhaus tradition, was being interpreted creatively in this region. Of particular significance was his participation in the *Planungskollektiv* team (the planning team), together with a number of distinguished architects, many of whom attended Bauhaus and were his colleagues in the anti-Nazi movement, from 1945 to 1950 which, led by Hans Scharoun, planned the post-war rebuilding of Berlin, where Selmanagić was at the head of the *Department for the Planning of Building and Renovation of Cultural and Sports Structures, and for the Protection of Monuments* (*Leiter des Referats für Kultur- und Erholungsstätten-planung*). As well as working as a professor and architect, he was an urbanist, a set designer and a very successful and established designer. Some of his designs have secured him a place as one of the classic figures of twentieth-century architecture. He extensively advocated the Bauhaus ideas and aesthetics in furniture design and interior decoration. It is of particular interest that he actively took part as a consultant (with Konrad Püschel) in the renovation project of the Bauhaus building in Dessau in 1975.